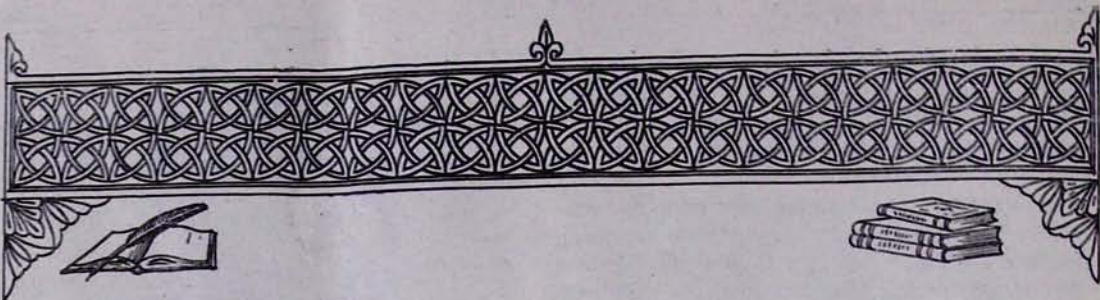

ԼԵՎՈՆ ՀԱԿՈԲԻ ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԱՔՐԱՀԱՄ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂԸ ԵՎ ԻՐ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աքրահամ Խոստովանողը հինգերորդ դարի հայ մատենագրության նշանավոր դեմքերից է՝ հմուտ թարգմանիչ և պատմագիր։ Ծնորդիվ Եղիշեի¹ և Փարպեցու², նրա մասին պահպանված են բավականաչափ արժեքավոր տեղեկություններ, որոնք սակայն հայագիտության կողմից գնահատված են ոչ հավասարապես³։ Փարպեցին համարվում է Աքրահամի կենսագրության արժանահավատ աղբյուր, Եղիշեն՝ անվավեր։ Նման տպավորության պատճառն այն է, որ Եղիշեի պատումն Աքրահամի մասին ընթանում է վկայաբանություններին բնորոշ միջոցներով։ Այստեղ կան ջատագովական երկխոսություններ, զանազան չարչարանքների նկարագրություններ, նահատակների կամքի գովերգում և այլն։ Սակայն Եղիշեի պատմության փաստական կողմը ոչնչով չի հակասում Փարպեցու տեղեկություններին։ Այս չափազանց արժեքավոր աղբյուրները պարզապես լրացնում են մեկը մյուսին։

¹ Եղիշեի վասն վարդանայ և Հայոց պատերազմին. ի լոյս ածեալ Ե. Տեր-Մինասեան. Երևան, 1957. էջ 183—192։ Այս հատվածը ճառընտիրներում հանդիպում է առանձին՝ «Պատմութիւն սուրբ Խոստովանողացն Աքրահամու և Խորենայ» վերնագրով։ Տե՛ս, Մատենադարան, ձեռ. № 1բ, թերթ 777—781 (Ն. եպսկ. Պողարեան, Մայր ցուցակ, Երուսաղեմ, հ. 1, 1966 թ.)։

² Դնգարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչեան և Ստ. Մալխասեանց, Տիֆլիս, 1904, էջ 94 և 105—108։

³ Տե՛ս, Աքրահամու Խոստովանողի՝ Վկայք Արեւելից, Էջմիածին, 1921 թ., էջ 12, հրատ. Գ. Տեր-

Աքրահամ Խոստովանողն «էր ի գաւառէն Տայոց, ի գեղջէն, որում անուն էր Զենակա»⁴, այդ պատճառով նա հաճախ հայագիտական գրականության մեջ կոչվում է Աքրահամ Զենակացի⁵։ Ծնվել է մոտավորապես հինգերորդ դարի սկզբին, որովհետև, ամենայն հավանականությամբ, նա մեկն է Սահակ-Մեսրոպի դպրոցի առաջին աշակերտներից, չնայած այդ մասին տեղեկացնում են միայն 13-րդ դարի պատմիչներ Կիրակոս Գանձակեցին և Վարդան Արևելեցին⁶։ «Վկայք Արեւելից» ժողովածուի հայերեն թարգմանության գերազանց մակարդակը վկայում է այն մասին, որ նրա հեղինակը կատարելապես տիրապետել է ասորերենին և ընդհանրապես եղել է գիտուն և զարգացած մարդ։ Իսկ այսպիսի նվաճումն, իհարկե, ենթադրում է երկարատև և կանոնավոր կրթություն։ Ուստի Աքրահամի պատկանելությունը հայ «երիցագույն թարգմանիչների» խմբին պետք է համարել անտարակուսելի։

Մկրտչեան։ Գարագաշեան Ա. Մ., ԲԱՆ. պատմ. Հայոց, մասն Դ, Թիֆլիս, 1895, էջ 207—212։

⁴ Փարպեցի, նշվ. աշխ., էջ 94։

⁵ Չպետք է շփոթել Աքրահամ սարկավագ Արածացու հետ (Եղիշե, նշվ. աշխ., էջ 179)։ Այսպիսի սխալ կատարված է Թովմա Արծրունու պատմության մեջ և Եղիշեի պատմության Ե. Տեր-Մինասյանի հրատարակության անվանացանկում։

⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմ. Հայոց, հրատ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 28։

Հաւաքումն պատմութեան վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862 թ., էջ 51։

Արքահամի մասին այլևս ոչինչ հայտնի չէ մինչև վարդապետական պատերազմը, բացի այն բանից, որ նա այդ ժամանակ ուներ քահանայի աստիճան⁷։ Ապրիլ-տասնության պարտությունից հետո Արքահամը իր ընկերոջ՝ Խորենի հետ կամավոր կերպով հետևում է գերված հայ նախարարներին և Ղևոնդյան քահանաներին՝ նրանց անհրաժեշտ ծառայություններ մատուցելով։ Նրանք ձերբակալվում են և Ղևոնդյանց նահատակության ժամանակ բանտարկվում Ապար աշխարհի Նյուշապահ քաղաքում⁸։

Արքահամի և Խորենի անմեղությունը հաստատելուց հետո, նրանց առաջարկվում է հավատափոխ լինել և մեծ պատիվներով վերադառնալ հայրենիք⁹։ Նրանք կտրականապես հրաժարվում են և արիաքար տանում անմարդկային տանջանքները¹⁰։ Այնուհետև կտրում են նրանց ականջները և ուղարկում Ասորեստան աշխարհի Ծապոն գավառը որպես արքունի մշակներ¹¹։ Շրջակայքի քրիստոնյաները նրանց անմիջապես վերցնում են իրենց հովանավորության տակ։ Նրանք կազմակերպում են նվիրատվություն-

ներ, հավաքում են մեծ գումարներ, որոնցով Արքահամը և Խորենը օգնում են Ապար աշխարհում աքաղակված հայ նախարարներին¹²։ Մի տարի անց Խորենը, չդիմանալով տաժանակրության ծանր պայմաններին, մահանում է¹³։ Արքահամը շարունակում է իր առաքելությունը «մինչև յերկոտասաներորդ ամս պատժաւորացն» (463 թ.), երբ նախարարների խնդրանքով վերադառնում է Հայաստան¹⁴։ Ըստ Փարպեցու, նրան երաշխավորությամբ ազատում են «հաւատացեալք աշխարհին»¹⁵։ Վերադառնալուց հետո Արքահամը, հավանաբար, երկար չի ապրում, որովհետև նրա մահվան մասին հիշատակվում է արդեն Եղիշեի պատմության¹⁶ մեջ, որը, ինչպես հայտնի է, գրված է հինգերորդ դարի 80-ական թվականներին։

Արքահամի հետաքրքրյալ գործունեության մասին Եղիշեի և Փարպեցու տեղեկությունները տարբերվում են իրարից։ Եղիշեն պատմում է, թե զբոսնեաց իր տեղի մի գաւտ յամենայն բազմամբոխ ժողովրդոց և առաքինի եղբարքք երիւք կատարեաց զկեանս իւր մեծաւ ճգնութեամբ¹⁷, իսկ Փարպեցին. «Եւ ձեռնադրեալ յաստիճան եպիսկոպոսութեան աշխարհին Բզնունեաց՝ բազում ուղղութեանց աշխարհին մարդկան լինէր ուսուցիչ, և վախճանէր ի միմի կարգի ի բարոյք ծերութեան»¹⁸։ Դժվար է նախապատկություն տալ այս տեղեկություններից մեկին՝ չունենալով ոչ մի հակաճառություն մյուսի դեմ։ Այդ պատճառով, չի կարելի նաև Արքահամին հաստատապես նույնացնել Փարպեցու «Թղթում» հիշատակվող համանուն եպիսկոպոսի հետ¹⁹։

Այսպիսով, Արքահամ Խոստովանողի կենսագրության համարյա բոլոր հանգամանքները պարզ են, բացի մի կարևոր հարցից, որը մեծ ճշանակություն ունի ինչպես հայոց, այնպես և պարսից իրավունքի և հասարակական-տնտեսական հարաբերությունների պատմության համար։ Խոսքը վերաբերում է Փարպեցու հետևյալ հիշատակությանը, որը լուրջ վեճի առարկա դարձավ Մանանդյանի և Սամվելյանի միջև. «Նշակութիւն արասցեն ընդ արքունի մշակսն և ի հարկի կայցեն մինչև ցվախճան իրեանց»²⁰։

Նախանդյանի կարծիքով, Արքահամը և Խորենը դատապարտված էին մինչև մահ՝ լինել արքունի հարկատու մշակներ։ Այդ պատճառով, Արքահամին ազատելու համար տեղացի քրիստոնյաները երաշխա-

¹² Եղիշե, նշվ. աշխ., էջ 187—188, Փարպեցի, նշվ. աշխ., էջ 106։

¹³ Փարպեցի, նշվ. աշխ., էջ 106։ Ըստ Եղիշեի Խորենը մահանում է տասը տարի անց (Եղիշե, նշվ. աշխ., էջ 188)։

¹⁴ Եղիշե, նշվ. աշխ., էջ 188։

¹⁵ Փարպեցի, նշվ. աշխ., էջ 106։

¹⁶ Եղիշե, նշվ. աշխ., էջ 192։

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 191։

¹⁸ Փարպեցի, նշվ. աշխ., էջ 106։

¹⁹ Տե՛ս Միսքեան Յովհ., «Հանդէս ամսօրեայ», 1902 թ., էջ 80։ Նաև՝ Արք. Խոստ. Վկայք Արև. Առաջաբան, էջ 13։

²⁰ Փարպեցի, նշվ. աշխ., էջ 105։

⁷ Փարպեցի, նշվ. աշխ., էջ 94, 105։ Տեր-Պողոսյանի կարծիքով Արքահամը քահանա էր արդեն 442 թվին, Հազկերտ Բ-ի Քուշանաց արշավանքի ժամանակ («Հանդէս ամսօրեայ», 1895 թ., էջ 113)։

⁸ Եղիշե, նշվ. աշխ. 188։ Փարպեցի, նշվ. աշխ., էջ 94։

⁹ Փարպեցի, նշվ. աշխ., էջ 105։

¹⁰ Եղիշե, նշվ. աշխ., էջ 186։

¹¹ Փարպեցի, նշվ. աշխ., էջ 105։ Եղիշե, նշվ. աշխ., 186—187։ Ծապոն գավառի անունը աղավաղված է, թե Եղիշեի պատմության ձեռագրերում, թե Փարպեցու. «Եւ տարան հասուցին զնոսա յերկիրն քաքեւացոց, ի գաւառ մի, զոր Ծափոլն (Ծափող, Ծաւոլ, Ծափղ) անուանեն»—Եղիշե, նշվ. աշխ., էջ 187։ «Ետուն տանել յԱսորեստան, ի գաւառն որ անուանեալ կոչի Ծափոլ (Ծաբուլ)»—Փարպեցի, նշվ. աշխ., էջ 106։ Օրմանյանն առաջարկում է ուղղել Ծափոլ (Ազգապատում, հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1912 թ., էջ 414)։ Մեզ թվում է՝ ճիշտ է Ծապոն։ Ծապոն սասանյանների ժամանակ պաշտոնապես կոչվում էր Քաշկար գավառը, որը մտնում էր Ասորեստան (Սուրիստան) նահանգի, որ է հաբեյոն կամ Բեթ-Արամայե, կազմի մեջ՝ Խուժաստանի և Մեշանի հարևանությամբ։ Եղիշեն այլ հասկանում ճշգրիտ կերպով որոշում է այդ գավառի տեղադրությունը. «Անդաղար էին ի ճանապարհորդութեան ընդ նոյն Ծափոլ, ընդ Մեշովն և ընդ Քաշկար և ընդ ամենայն Ասորեստան և Խուժաստան»—Եղիշե, նշվ. աշխ., էջ 188։ Եղիշեի այս աշխարհագրական ակնարկը բացարձակապես հաստատում է, որ Ծափոլ աղավաղված անվան տակ ենթադրվում է Պարսից Ծապոն գավառը։ Հետևաբար պետք է Եղիշեի պատմության տեքստում վերականգնել Ծապոն նախնական ձևը, նույնիսկ առանց խախտելու հրատարակության տեքստաբանական սկզբունքները, որովհետև ձեռագրերից մեկում պահպանված է Ծապոլիս ընթերցվածը։ (Տե՛ս, Եղիշե, նշվ. աշխ., էջ 187, ձեռ. Բ)։

րահամ խոստովանողը հանդիսանում է «Վկայք Արևելից» ժողովածուի հայ թարգմանիչը³³։ Այդ կարծիքը լրջորեն հիմնավորված է հետևյալ աղբյուրների վկայությամբ։

1. **Թովմա Արծրունու Պատմությունը**։ «Շապուր արքայից արքայ թագաւորեալ՝ բազում և անշախ չարիս հասուցանէր ի վերայ Հայոց աշխարհիս և Ասորեստանեաց և Պաղեստինացոց... // որպէս ընթեռնուք ի գիրս պատմութեան վկայելոցն, որ Արևելայ ասի գրոցն վերագրութիւն, զոր շարագրեաց երանելի խոստովանողն Քրիստոսի Աքրահամ ի գեղջէն Արածոյ, որ էր աշակերտ և հետևող սրբոց Ղևոնդեանց, և զասկաւոց բան թէ յովից գրեաց անուան ի յիշատակարանի անդ, զԾափոտոյ, որ թարգմանի արքայաւոր, և զԳոհշթասոյ, որ թարգմանի ներկագործ ծիրանեաց արքայական զգեստու, և զԾմաւոն եպիսկոպոս, վէմ եկեղեցւոյ Քրիստոսի, ընդ միմն և այլ եպիսկոպոսք և քահանայք, արք ժ, որ կատարեցան միանգամայն սրով ի միում աւուր ի մեծի ուրբաթի զատիկին»³⁴։

IX—X դդ. հեղինակի հաղորդումը չորսդարյա հնություն ունեցող իրադարձությունների մասին, իհարկե, կարող է թվալ անհամոզիչ, սակայն, տվյալ դեպքում առիթ՝ չկա կասկածելու որս արժանաճավատության վրա։ Թովման շատ լավ ծանոթ է «Վկայք Արևելից» ժողովածուին, հմտորեն վերլուծում է այն և ճշգրիտ կերպով վերարտադրում նախատակների խթին անունները։ Այս ամենը վկայում է, որ նրա հաղորդումը պատահական չէ, նա կարողացել է այդ ժողովածուն և գիտե նրա թարգմանչին։ Այնհայտ է, որ Աքրահամի հեղինակության մասին Թովմայի տեղեկությունը հնարված չէ իր կողմից, այլ քաղված է ավելի հին աղբյուրից, կամ պարզապես ժողովածուի այն օրինակը, որ Թովման ուներ իր ձեռքին, կրում էր Աքրահամի անունը։

2. Մատենադարանի № 998 Ճառքնսիրը (1456 թ.)

Այս ձեռագիրը բազմաթիվ այլ երկերի շարքում, պարունակում է նաև մի հատված «Վկայք Արևելից» ժողովածուի նախաճառից, հետևյալ վերնագրով. «Երանելոյն Աքրահամու խոստովանողին ասացեալ ի վկայսն արևելից»³⁵։ Այս տեղեկությունը նույնպես ունի մեծ արժեք, հատկապես այն պատճառով, որ Աքրահամի հեղինակությունը հավաստված է այնպես, ինչպես ամփոփարար նշանակվում են ճառերի հեղինակները հայկական ճառքնսիրներում։ Տեղեկությունը գնահատելի է նաև նրանով, որ այն չի ծա-

գում Թովմայի վերոհիշյալ հաղորդումից, ոչնչով կախված չէ նրանից, որովհետև Թովմայի մոտ Աքրահամի «Վկայք Արևելից» ճառի մասին հիշատակություն չկա։

3. **Հայերեն թարգմանված օտար պատմագիրների ցանկը** հրատարակված «Ազդարարում» Հակոբ Այուբյանցի կողմից³⁶։ Ցանկում թվարկված են հնադարում հայերեն թարգմանված օտար հեղինակների ստեղծագործությունները, որոնց մեջ, ինչպես սպասելի էր, գտնվում է նաև. «Արևելեան վկայիցն պատմութիւնք, զոր թարգմանեցաւ սրբոյն յԱքրահամու խոստովանողէ մինչ բանդարկեալ կայր ի պարսիկս ասկա խոստովանութեան Սրբոյ հաստոյ ի պարսից լեզուէ»։ Այնհայտ է, որ սա բոլորովին ինքնուրույն, վերոհիշյալ տեղեկություններից անկախ վկայություն է։ Նա որևէ կապ չունի ոչ Թովմայի, ոչ Ճառքնսիրի հաղորդումների հետ։ Նրանց ի տարբերություն, այստեղ առաջին անգամ նշվում է, որ Աքրահամը ոչ թե հեղինակել, այլ թարգմանել է «Վկայք Արևելից» ժողովածուն։

Աղբյուրը, ըստ որի Այուբյանցը կազմել է իր ցանկը, անհայտ է, հավանաբար կորած է XVIII դարի վերջում, կամ գուցե դեռ պահպանվում է հայկական հազարավոր ձեռագրերից մեկում, որոնց ոչ կատարյալ նկարագրությունը հնարավորություն չի տալիս գտնել այն։ Այուբյանցը բացահայտորեն օգտված պետք է լինի ինչ որ հնագույն աղբյուրից, որը, ինչպես տեսանք, չէր կարող լինել ոչ Թովմայի պատմությունը, ոչ Մատենադարանի ճառքնսիրը։ Ոչ մի հիմք չկա չհավատալու Այուբյանցի բարեխղճությանը, որովհետև նրա բերած համարյա բոլոր տեղեկությունները համապատասխանում են իրականությանը։

4. **Էակագ գիրքը**³⁷։ Այս հնագույն անվավերականի մեջ պատմվում է, որ Սահակն ու Մեսրոպը Թեոդոս կայսեր մոտ են ուղարկում «Դաւիթ անյալի» կոչեցեալ փիլիսոփայ և Մովսէս քերթողաբանին, իմաստասերն Մամբրէ և հոնտորն Աքրահամ, և սոցին նմանակից Պաղոս»։ Թեոդոսն, իր հերթին, նրանց ուղարկում է Աթենք՝ կատարելագործվելու։ Այնուհետև գրքում ավելացվում է «Արարին և Մամբրէ և Պաղոս և Աքրահամ ճառս ոչ սակաւս պէսպէս խորհրդոց»։ Այս տեղեկությունը անմիջականորեն «Վկայք Արևելից» ժողովածուին չի վերաբերում, սակայն կարևոր վկայություն է այն մասին, որ հնում Աքրահամը հռչակված էր որպես թարգմանիչներից հասակից³⁸։

Ինչպես տեսնում ենք, բերված վկայությունները, որոնք պարունակվում են իրարից անկախ աղբյուրներում, ապացուցում են, որ, իսկապես, «Վկայք Արևելից» ժողովածուի թարգմանիչն է Աքրահամ խոստովանողը։ Եվ ընդհանրապես, նույնիսկ առանց այս

³⁶ «Ազդարար», 1795 թ., № 8, էջ 191։

³⁷ Հրատարակված Սիմեոն Ջուղայեցու «Տրամաբանութեան» մեջ, Կ. Պոլիս, 1728, էջ 154—175։ Նաև՝ Գարեգին եպիսկ. Սրվանձտեան, Հնոց-նորոց, Կ. Պոլիս, 1874 թ., էջ 32—87։

³⁸ Տես, Գ.Տ.Մ., առաջարան, էջ 13։

³³ «Վկայք Արևելից»-ը վկայաբանությունների մի ժողովածու է, որտեղ նկարագրված են պարսից քրիստոնյաների չորրորդ դարում կրած հալածանքները։ Ասորագիտության մեջ առաջին խնդրական է ժողովածուի հեղինակի հարցը։ Դեռևս տիրապետող չի դարձել Մարութոս Նիկեյեցու հեղինակության մասին եղած կարծիքը։

³⁴ Թովմայի վարդապետի Արծրունու Պատմությունից տանն Արծրունեաց, Ս.-Պետերբ., 1887, էջ 64—65։

³⁵ Հատվածը հրատարակված է Գ.Տ.Մ., էջ 22—25, 27—34։

վկայությունների օգնությամբ, հայ մատենագրության պատմության մեջ դժվար է գտնել որևէ հեղինակ՝ ալեկի պատշաճ մասն դերի, քան Աբրահամը: Ինչպես վերևում նշվեց, Աբրահամն ինքը «կենդանի մարտիրոս»³⁹ էր, գանահարված, այլանդակված, երկար ժամանակ տառապել էր բանտում, ապրել տաժանակրության մեջ, և, որ նշանակալից է, հենց այն վայրերում, որտեղ հարյուր տարի առաջ մոլեգնում էր քրիստոնյաների նկատմամբ պարսից արյունոտ հալածանքը: Աբրահամը հավանաբար ծանոթ էր շատ ասորիների, որոնք կարող էին թարգմանության համար նրան հանձնարարել «Վկայք Արևելից» ժողովածուն: Այս առթիվ կարելի է հիշատակել Եղիշեի հաղորդումը, ըստ որի, Նյուշապուրում հայերի հետ բանտարկված էին նաև «ասորեստամեայք քրիստոնեայք արք հինգ»⁴⁰: Բացի այդ, Ասորեստամում Աբրահամը շարունակ շփվում էր տեղի քրիստոնյաների հետ, որոնք նույնպես ասորի էին:

Կարևոր նշանակություն ունի նաև Եղիշեի մի այլ հաղորդում, որը մեր կարծիքով, ուղղակի ակնարկ է այն մասին, թե Աբրահամը խորապես տեղյակ էր արևելից վկաների պատմությանը և ընդունակ էր վերաբարձրելու նրանց տանջանքներն ու չարչարանքները, ոգու արիությունն ու անկյուն կամքը: Պատահական չէ, որ աքսորյալ հայ նախարարները հենց Աբրահամին են ընտրում Հայաստան ուղարկելու համար, որպեսզի նա իր նախատակի կերպարով, իր օրհնություններով և խրատներով մխիթարի տաքարախտ հայությանը⁴¹:

* * *

«Վկայք Արևելից» ժողովածուի հայ թարգմանչի անձնավորությունը որոշելուց հետո, կարևոր նշանակություն ունի նաև թարգմանության ժամանակի հարցը: Դրա ճշգրտումը հնարավորություն կտա լուծելու հայ մատենագրության մի շարք բանասիրական խնդիրներ կապված, հատկապես, Եղիշեի պատմության թվագրման հետ: Բացի այդ, «Վկայք Արևելից»-ի հայերեն թարգմանության ժամանակի որոշումը սկզբունքային նշանակություն ունի նաև նրա ասորերեն բնագրի տեքստաբանական և կառուցվածքային խնդիրների լուծման համար:

Համընդհանուր կարծիքով, Աբրահամը «Վկայք Արևելից» ժողովածուն թարգմանել է 454—463 թթ., երբ գտնվում էր պարսկական գերության մեջ: Վերոհիշյալ աղբյուրներից միայն Այուբյանցի ցուցակն է վկայում այդ մասին. «Արևելեան վկայիցն պատմութիւնք, գոր թարգմանեցաւ սրբոյն յԱբրահամո Խոստովանողէ մինչ բանդարկեալ կայր ի պարսիկս...»⁴²: Իսկ XIX—XX դդ. հայագետներից միայն Կյուլեներյանն ու Անդրիկյանն են փորձել բացատրել այդպիսի որոշման ճշտությունը: Առաջինի կարծիքով, Աբրահամը՝ 464-ին արդեն թարգմանած պիտի լիներ

«Վկայք Արևելիցը», քանի որ աքսորից վերադառնալուց հետո «եսիսկոպոս եղալ, և այս գրադեցուցիչ պաշտոնի թերմամբ, մանավանդ ծեր և խոնջ, չէր կարող նվիրվել թարգմանության»⁴³: Նախ և առաջ պետք է նշել, որ Աբրահամը հաջրեմիք վերադարձավ ոչ թե 464, այլ 463 թվականին: Երկրորդ՝ Կյուլեներյանը չի որոշում թարգմանության ժամանակի սկզբնական տարեթիվը, որը նույնպես կարևոր նշանակություն ունի: Այնուամենայնիվ նրա կարծիքը Աբրահամի հետաքրքրյալ շրջանում թարգմանություններով զբաղվելու անընդունակության մասին, համոզիչ է: Աբրահամը աքսորից հետո այնքան երկար չապրեց, որ կարողանար իրականացնել այդպիսի մեծ աշխատանք:

Անդրիկյանը, ընդհակառակն, հաջողությամբ որոշում է այն ժամկետը, որից առաջ Աբրահամի թարգմանությունը չէր կարող իրականանալ: Նա համեմատում է Ծավկոնի վկայաբանության հայերեն թարգմանության մի հատված ասորերեն բնագրից կատարված բառացի լատիներեն թարգմանության համապատասխան տեղի հետ և նրանց միջև նկատելով մեծ տարբերություն՝ եզրակացնում է, որ այդ հատվածը Աբրահամի կողմից փոխառված է Աֆրաստի «Զգոն» կոչված գրքի հայերեն թարգմանությունից⁴⁴: Իսկ Աֆրաստի երկը (որը հայ մատենագրության մեջ վերագրված է Հակոբ Մծբնեցուն), ինչպես հայտնի է, հայերենի թարգմանված է հինգերորդ դարի առաջին կեսին⁴⁵:

Ծնատնի վկ. հայ. թարգմ.

...ոչ ետուն նոցա ճարակել զճարակս կոխեալս և ոչ ետուն ըմպել զջուրս պղտորս և սմբականամ⁴⁶:

Աֆրաստ

Եւ խաշինք իմ զկոխեալս ոտից ձերոց ճաշակեին և զջուրս պղտորեալս ի ձեմջ զսմբականամսն ըմպեին⁴⁷:

Ծնատնի վկ. ասոր. բնագիր

...կոխկրտվեցին խաշանց նկատմամբ ունեցած բարեգթությունից, որպեսզի նրանք չճաշակեն օտարների կրուկներով տրորված ճարակը, և չարչարվեցին գառների նկատմամբ տաժած սիրուց, որպեսզի նրանք չընկնեն անհավատների ոտքերով պղտորված ջրերը⁴⁸:

³⁹ Բարգէն վարդապետ Կիլիկեւեան, «Նոյիշէ, Քրեանական ուսումնասիրութիւն», Վիեննա, 1909 թ., էջ 141:

⁴⁰ Անդրիկեան, Արևելեան Վկայք, «Բազմավեպ», 1905, էջ 254:

⁴¹ Գարեգին վարդապետ Զարդանադեան, մատենադարան, «հայ. թարգմ. նախնեաց», էջ 44: Տե՛ս նաև Տեր-Մինասյան Ե., «Զգոն» կոչված գրքի հեղինակի հարցը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964 թ., № 1, էջ 257—264:

⁴² ԳՏՄ, էջ 108:

⁴³ Զգոն, Կ. Պոլս, 1824 թ., էջ 195:

⁴⁴ Kmosko-PS, էջ 781: Բերված հատվածը թարգմանված է մեր կողմից:

³⁹ Եղիշէ, նշվ. աշխ., էջ 189:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 183:

⁴¹ Եղիշէ, նշվ. աշխ., էջ 188—189:

⁴² «Ազդարար», 1795 թ., № 8, էջ 191:

Ծնավորմի վկայաբանության և Աֆրաստի երկի հանքերն թարգմանությունների կապը այս հատվածներում ակնհայտ է: Անդրիկյանը ենթադրում է, որ Արրահամը օգտվել է նաև Ագաթանգեղոսի պատմությունից⁴⁹: Ելնելով այս փաստերից, նա որպես «Վկայք Արևելից» ժողովածուի հայերեն թարգմանության սկզբնական ժամկետ, ընդունում է 453 թվականը⁵⁰: Անդրիկյանի հիմնավորումը շատ տրամաբանական է, որովհետև հաստատվում է նաև մի շարք այլ հանգամանքներով: Մեզ թվում է, որ Արրահամի թարգմանության մեջ նկատելի է եզերիկի ազդեցությունը, ինչպես, օրինակ, հետևյալ հատվածում. «Ոչ եթե արարածք Աստուծոյ չար ինչ են բնութեամբ, այլ կամ ազատութեանն փոփոխեն ի պէսպէս չարութիւնս»⁵¹: Բացի այդ, «Վկայք Արևելից» ժողովածուի հայերեն թարգմանությունը վերլուծելիս, պետք է հաշվի առնել, որ նա առանձնահատուկ տեղ է գրավում հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրականության մեջ: Այդ թարգմանության անհրաժեշտությունը թելադրված է կյանքով, հիսունական թվականների ողբերգական իրադարձություններով: Վարդանանց ապստամբության պարտությունից հետո, Հայաստանում ստեղծվեց ճիշտ այնպիսի վիճակ, ինչպես Միջագետքում, դրանցից հարյուր տարի առաջ՝ պարսից քրիստոնյաների հալածանքների ժամանակ: Զրադաշտական մոլեռանդությունը այս անգամ ամբողջ ուժով ուղղվեց հայ ժողովրդի դեմ: Հավատափոխության պահանջը ուղեկցվում էր արյունոտ հաշվեհարդարով: Հայ մտավորականությունը, իհարկե, խիստ մտահոգված էր դեպքերի այդպիսի զարգացումով: Պետք էր բարձրացնել ժողովրդի ոգին, ամրապնդել նրա կամքը: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էին օրինակներ, անցյալից հայտնի և գիտակցված արժանապատվության օրինակներ: Հենց այդպիսի նպատակի կոչված էին ծառայելու «Վկայք Արևելից» ժողովածուի հերոսները: Ժողովածուի հայերեն թարգմանության խոր հեղինակային ոգեշնչումը, հուզական գեղախոսությունը կարելի է բացատրել միմյալմ կյանքի այդ ճակատագրական պահանջի գործողությամբ: Պատահական չէ, որ Վարդանանց պատմագիրը՝ Եղիշեն, գտնվում է «Վկայք Արևելից» ժողովածուի ուժեղ ազդեցության տակ: Դա միաժամանակ ապացուցում է, որ Արրահամի թարգմանությունը հասել է իր նպատակին:

Այսպիսով, ամբողջ առավել հետևում է, որ «Վկայք Արևելից» ժողովածուի հայերեն թարգմանությունը կատարված է 451 թվականից հետո: Ամենայն հավանականությամբ, Արրահամն իր աշխատանքն սկսել է, երբ արդեն գտնվում էր տաժանակրության մեջ (454 թվականից): Մինչ այդ նա գտնվում էր քանդում և, բնական է, չէր կարող

գրադվել թարգմանություններով: Թարգմանությունն ավարտված է 463 թվականից ոչ ուշ, քանի որ միայն այդ աշխատանքն իրագործելուց հետո Արրահամը կարող էր համաձայնել՝ վերադառնալ հայրենիք: Պետք է հիշեցնել, որ Արրահամը Հայաստան ուղարկվեց հայ ժողովրդին միաթարկու առաքելությամբ: Իսկ այդ միաթարկությունների մեջ, իհարկե, ամենաազդեցիկը «Վկայք Արևելից» ժողովածուի թարգմանությունն էր:

* * *

Հայագիտության մեջ ավելի բուռն տարածացությունների տեղիք է տվել Արրահամի գրական ժառանգության մասին Թովմա Արծրունու մի այլ հաղորդում: Նրա պատմության երկրորդ դպրության առաջին գլխում պատմվում է, որ պարսից Պերոզ թագավորի օրոք դավաճան Ծավասայ Արծրունու օգնությամբ Հայաստանում մարգարան է նշանակվում մոգպետ Վնդոն: Սա սկսում է քանդել եկեղեցիները, հալածել հոգևորականներին, ծանոթաբեռն հարկապահանջությամբ հարստահարել ժողովրդին և այլն: Բացի այդ, Վնդոն Դվինում կառուցում է մի մեհյան⁵²: Լսելով այդ մասին, մեծն Վարդան Մամիկոնյանը գործ է հավաքում և անակնկալ հարձակմամբ հանկարծակիի բերում թշնամիներին: Նա անձամբ թրատում է Ծավասային, իսկ Վնդոյին և նրա որդի Ծիրոյին ողջակիզում են Դվինի մեհյանում: Այս մեհյանը քանդում են և տեղը եկեղեցի կառուցում, ուր տեղափոխվում է Գյուտ կաթողիկոսի նստավայրը: Այսպիսի հաջող ելույթից հետո հայ նախարարները ուզում են մի ուրիշ Արծրունու՝ քաջախորհուրդ և իմաստամախորհ Վահանին «թագաւորեցուցանել ի վերայ Հայոց»: Սակայն ներքին տարածացությունների պատճառով որոշումն ի կատար չի ածվում: Նախարարները, այդ թվում նաև Վահան Արծրունին, հավաքվում են Վարդանի շուրջը, նրան շնորհում «զվերակացութիւն Հայոց. և եղեն հնազանդեալ նմա զամենայն աւուրս Վարդանայ»: Այնուհետև պատմվում է Վահանի պերանքների մասին, որ նա գործում է Վարդանի կողքին, Ավարայրի ճակատամարտում: Նրանք միասին էլ քաջաբար զոհվում են ուսով դաշտում: Այս պատմության վերջում Թովման ավելացնում է. «Եւ պատմի այս ի համառօտութեան Արրահամու խոստովանողի»⁵³:

Թովմայի այս վկայությունը հայագետների կողմից ստացել է տարբեր մեկնաբանություններ: Զարպահանյանը, Կոստանյանը, Զամինյանը, առանց հատուկ ընկալության ընդունելով Թովմայի հավատարմությունը, կար-

⁴⁹ «Բագմամվեպ», 1905, էջ 254: Սակայն նրա քննած օրինակը այս դեպքում համոզիչ չէ:

⁵⁰ «Բագմամվեպ», 1905, էջ 254:

⁵¹ ԳՏՄ, էջ 79: Ինչպես հայտնի է, եզերիկի «Եղծ ազանդոց»-ը գրված է 5-րդ դարի 40-ական թվականների վերջին:

⁵² Ըստ Թովմայի Պատմության հրատարակության (էջ 78). «Եւ հասեալ Ծաւասայայ Արծրունույ ամբարշտի յԱրտաշատ հանդերձ մարգարանաւ» շինեն ի իւրոն քաղաքին գործդրական մեհեանն»: Մեզ թվում է՝ պետք է ուղղել. «Ի իւրին քաղաքին»: Այդ ապացուցվում է Թովմայի պատմության հետագա ընթացքով և Դրասխանակերտցու վկայությամբ, ըստ որի Վնդոն մեհյանը կառուցեց Դվինում: (Պատմ. Հայոց, Թիֆլիս, 1912 թ., էջ 59):

⁵³ Թովմայ Արծրունի, Պատմութիւն..., էջ 77—80:

ծում են, որ Արքայաժամ խոստովանողը իսկապես գրել է մի ինքնուրույն պատմական աշխատություն՝ Վարդանանց պատերազմի իրադարձությունների մասին⁵⁴:

Կյուլենեքյանը և Հաջունին, ընդհակառակն, հերքում են թուրքացի վկայությունը և աշխատում ապացուցել, որ Արքայաժամը ոչ մի «Համառոտություն» էլ չի գրել: Առաջինի կարծիքով, «Համառոտություն» վերնագրի տակ թուրքացի ի նկատի ունի Արքայաժամի «Վկայք Արևելից» ժողովածուի մի մասը՝ Ծառունի և Գոշթազդի վկայաբանությունը⁵⁵: Սակայն հարցի այսպիսի հեշտ լուծումը Կյուլենեքյանի կողմից որևէ կերպ չի հիմնավորված: Նախ թուրքացի վերոհիշյալ պատմությունը անհնարին էր քաղել Ծառունի վկայաբանությունից, քանի որ նրանց միջև ոչ մի կապ չկա, և երկրորդ, թուրքացի այնպես լավ գիտեր Արքայաժամի «Վկայք Արևելից»-ը, որ չէր կարող այն շփոթել որևէ այլ աշխատության հետ:

Ըստ Հաջունու, Արքայաժամը չէր կարող լինել թուրքացի օգտագործած աղբյուրի հեղինակը, քանի որ վերոհիշյալ պատմության մեջ նկարագրված դեպքերը վերաբերում են ոչ թե Վարդանանց, այլ Վահանյանց ժամանակին, և Վարդան մեծին վերագրված են իր եղբորորդու՝ Վարդ Մամիկոնյանի գործերը: Իսկ դեպքերի և դեմքերի այսպիսի շփոթություն հնարավոր չէր հիմնադրող դարում: Այս տեսությունն ապացուցելու համար Հաջունին իր դատողությունների շրջանակն է ներգրավում նաև Մեսրոպ Երեցի՝ Ներսեսի վարքի 10-րդ դարի քաղաքի, հետևյալ հաղորդումը. «Եւ Մեսրոպ Նուսատ քահանայ... ծաղկաքաղ արարի զգիրքս զայս ի Հայոց մնացորդաց յԱրեւելից գրոց. զյաղթութիւն և զվատթարութիւն թագաւորացն Հայոց և Վրաց, և զառաքինութիւն և զաքանչելիս խաղաղակեանս տոհմից սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին և զտեսիլ ի զկտակ // սրբոյն Ներսէսի, և զքաջութիւն և զյաղթութիւն արիական ազգին Մամիկոնեցի... Եւ արդ զայս հանեալ յԱրեւելից գրոց ի Հայոց մնացորդացն պատմութեանց»⁵⁶:

Համադրելով այս տվյալները, Հաջունին հանգում է հետևյալ եզրակացությունների⁵⁷:

— Գոյություն է ունեցել «հաւաքածոյ զանազան պատմութեանց», «Գիրք Արեւելից» ընդհանուր վերնագրով: Սա պարունակել է Արքայաժամի «Վկայք Արեւելիցը» և «Մնացորդք Հայոց պատմութեանցը», որը թուրքացի պատմամանրագիր է «Համառոտություն Արքայաժամու խոստովանողի»⁵⁸:

⁵⁴ Գ. Վ. Զարպիսանյան, Հայկական հին դարերի մասին, Վենետիկ, 1877, էջ 296. Կոստանյան, Հիւսնան, գիրք Գ, Վիեննա, 1877, էջ 175: Զամիսեան, Եղիշէ վարդապետ, «Սիօն», 1934 թ., էջ 150—153:

⁵⁵ Բ. Վ. Կիւլենեքյան, Եղիշէ, էջ 144:

⁵⁶ Մովսէսը Հայկական, Բ. Զ., էջ 138—139:

⁵⁷ Հ. Վարդան Հաջունի, Խորհրդածութիւնք Եղիշէի պատմութեան վերայ, Վենետիկ 1896, էջ 168—170, 202—206:

⁵⁸ «Համառոտութեան» և «Մնացորդաց» նույնությունը ընդունում է նաև Ալիշանը. Հայապատում,

— Այս պատմական երկը Մեսրոպին ընծայել է ստույգ և շահեկան տեղեկություններ, իսկ թուրքացի Վահանի վարքի կեղծիքը: Ուստի պետք է ենթադրել, որ Մեսրոպի արժանաւաստ աղբյուրին հինգերորդ դարից հետո կցվել կամ խառնվել է նրա մեջ Արծրունիների պարանքների առասպելը, որից օգտվել է թուրքացի:

Ի տարբերություն Հաջունու, Գ. Տեր-Պողոսյանը առասպելական համարում է միայն Վարդանի, Ծառունի, Վնդոյի և Ծիրոյի պատմությունը, որը թուրքացի քաղել է ժողովրդական բանահյուսությունից, իսկ Արքայաժամ խոստովանողի համառոտությունը թուրքացի տեղեկություններ է տվել Վահան Արծրունու մասին⁵⁹:

Համարյա նույն հայացքն է պաշտպանում նաև Նորայր Բյուզանդացին: Ըստ նրա «Արքայաժամ թուրքացի» գրած է նաև համառոտ Պատմութիւն մի վարդանանց պատերազմին, յորմէ կ'առնու թուրքացի Արծրունի զքաջօրէն մամ Վարդանայ Մամիկոնեցի և Վահանայ Արծրունեաց»⁶⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, մեր առջև դրված է մի բարդ և խառնաշփոթ խնդիր, որի միջոց լուծման համար անհրաժեշտ է նախապես անել հետևյալ դիտողությունները.

ա) թուրքացի վերոհիշյալ պատմության մեջ Հաջունու նկատած տարածամտությունը իսկապես առկա է: Դեպքերը տեղի են ունենում Պերոզի օրոք (459—484), մինչդեռ Վարդան Մամիկոնյանը զոհվել էր արդեն 451 թվականին: Պետք է ասել, որ սա ժամանակների պատահական շփոթում չէ, քանի որ թուրքացի պատմաբանը հիշատակվում է նաև Գյուտ կաթողիկոսը, որը գլխավորել է հայ եկեղեցին 461—478 թվականների ընթացքում: Սակայն, մեր կարծիքով, Հաջունին սխալվում է Վարդանին նույնացնելով Վարդ Մամիկոնյանի հետ: Վարդանի կերպարում առկա Վահանյանական է ենթադրել Վահան Մամիկոնյանին, որովհետև լինելով, որ «տալ նմա զվերականգնութիւն Հայոց» խոսքերը ակնարկում են նրա՝ մարգարան նշանակվելը:

Պատմական անձանց գործերի շփոթումը, ընդհանրապես, հատուկ է ժողովրդական բանահյուսությանը կամ իրադարձություններից հեռու ժամանակների պատմագրությանը: Եվ այս, և այն դեպքում, Արքայաժամը չէր կարող լինել այսպիսի անստույգ աղբյուրի հեղինակը: Ավելին, Վահանյանց ապստամբության ժամանակ (481—484 թթ.) նա վաղուց արդեն մեռած պետք է լինի:

բ) Տեր-Պողոսյանի և Նորայրի կարծիքը, ըստ որի թուրքացի Արքայաժամի «Համառոտությունից» տեղեկություններ է քաղել միայն Վահան Արծրունու մասին, հիմնավորված չէ որևէ փաստով, կամ թեկուզ տրա-

վենետիկ, 1901 թ., մասն Ա, էջ 45:

⁵⁹ Տեր-Պողոսյան Գ., Նկատողություններ Եղիշէի պատմութեան վերաբերեալ, «Հանդէս ամսօրեայ», 1896 թ., էջ 130—132:

⁶⁰ Նորայր, Կորին Վարդապետ և նորին թարգմանութիւն, Թիֆլիս, 1900 թ., էջ 475—476:

մարանական ենթադրությամբ: Այս հարցում իրավացի է Հացունին, որը Թովմայի ամբողջ վերափոխված պատմության համար ճանաչում է մի աղբյուր:

գ) Մեարոպ Երեցի վկայության ներգրավումը «Համատնության» խնդրի լուծման համար պետք է համարել ավելորդ: Այստեղ Հացունու տեսությունը քննադատության չի դիմանում: Նախ, անտրամաբանական է իրար հետ բոլորովին կապ չունեցող երկերի՝ «Վկայք Արևելիցի» և «Մնացորդաց պատմությունաց» միացումը մի ժողովածուում՝ ընդհանուր վերնագրի տակ: Երկրորդ, եթե նույնիսկ ենթադրվի այդպիսի համատեղություն, ապա Արքաբանի թարգմանության հետ, որը մեզ հասել է համարյա ամբողջությամբ, պետք է պահպանված լինեին գոնե առանձին մասեր «Մնացորդաց պատմությունից»:

Չի կարելի համաձայնել նաև Ալիշանի կարծիքին, ըստ որի «Մնացորդաց պատմությունաց» և «Համատնության» տակ ենթադրվում է մի՝ և նույն աշխատություն, որի հեղինակն է Արքաբանը⁶¹: Այս դեպքում հարցական է մնում, թե ինչու Թովման այդ աղբյուրից վերցնում է միայն անստույգ և մտացածին տեղեկություններ և բոլորովին անտեսում է «Մնացորդաց» արժանահավատ պատմությունը:

Այսպիսով, այս դիտողություններից և բացառումներից հետո մնում է բացատրել Թովմայի հավաստումը Արքաբան խոստովանողի «Համատնության» մասին:

Հայտնի է, որ Թովման կատարելով իր պատվիրատուների՝ Արծրունի իշխանների ցանկությունը, օգտվել է նրանց ճախների սխառությունները պատմող բանավոր առասպելներից⁶²: Սակայն Վարդանի, Վնդայի, Ծավասայի և Վահանի պատմությունը չի կարելի վերագրել այդպիսի աղբյուրների թվին: Այն,

ինարևել, ծագում է ժողովրդական բանահյուսությունից, բայց Թովմային հասել է արդեն գրավոր վիճակում՝ Արքաբան խոստովանողի անունով: Հակառակ դեպքում անհասկանալի կմնա այդ աղբյուրի հիշատակումը Թովմայի կողմից⁶³: Անկասկած է, որ Թովման օգտվել է Արքաբանի անունը կրող ինչ-որ պատմական աշխատությունից: Հիշյալ պատմվածքի բնույթը դուռն չի ապացուցում այդ աշխատության բոլոր մասերի անվավերականությունը: Այնպես որ Թովմայի հաղորդման հակասությունները: Այնպես որ երևի պատմական երկի՝ Արքաբանի պատկանելու հնարավորությունը: Հինգերորդ դարի մյուս թարգմանիչների՝ Մեսրոպի, Սահակի, Կորյունի, Եզնիկի, Խորենացու ման՝ Արքաբան խոստովանողը նույնպես կարող էր ունենալ ինքնուրույն ստեղծագործություններ: Նա գտնվում էր Վարդանաց ապրտամբության իրադարձությունների կենտրոնում և, բացի այդ, օժտված գրող էր, այսինքն ուներ համապատասխան պատմական աշխատություն գրելու բոլոր տվյալները:

Արքաբանի պատմագրելու հնարավորության մասին է վկայում նաև Տաշյանի հետևյալ հաղորդումը. «Արքաբանու անունն ուրիշ պատմութեանց վրայ ալ կը տեսնուի, ի միջի այլոց Պատմութեանց հաւաքման մը վրայ»⁶⁴:

Այսպիսով, հայ մատենագրության տվյալներից կարելի է միայն արձանագրել Արքաբանի կողմից Վարդանաց պատմագրի մասին պատմական աշխատություն հեղինակելու փաստը: Ավելին պարզել առայժմ կարելի չէ: Անհայտ է թե Արքաբանի Պատմության բուն բովանդակությունը և թե նրա թողած ազդեցությունը հայ պատմագրության վրա:

⁶¹ Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, մասն Ա, էջ 45:

⁶² Տես, Արեղյան Մ., Երկեր, հ. 3, Հան հեռ. արականության պատմություն, Երևան, 1968 թ., էջ 495:

⁶³ Այդ աղբյուրի գրավոր լինելը ապացուցվում է նաև այն բանով, որ նրանից օգտվել է նաև Հ. Դրասխանյանը (Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1919 թ., էջ 59):

⁶⁴ Բ. Վ. Կիլեւերեան, Եղիշէ, էջ 145:

